

Ю. І. ШЕЛЕП, аспірантка інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, Львів

ПАРТІЙНИЙ ПРАЦІВНИК В УКРАЇНСЬКІЙ РСР 1970-х - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РР.

У статті пропонуються способи дослідження повсякденного життя партійно-радянської номенклатури в УРСР у 1970-х – на початку 1980-х рр. на основі матеріалів Державного архіву Львівської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також інтерв'ю, спогадів, преси та художньої літератури. Проаналізовано особливості ділового та морально-етичного образу представника партійної еліти. Поєднання вивчення професійних та управлінських функцій із застосуванням методів історії повсякденності дозволило реконструювати цілісний образ партійного функціонера.

Ключові слова: партійна номенклатура, усна історія, номенклатурний апарат, населення УРСР, партійний актив.

Вступ. Для сьогоденної України намагання зрозуміти компартійних працівників важливе з огляду на те, що після здобуття державної незалежності не відбулося радикальної зміни правлячого класу, а тому чимало проблем сучасного державного будівництва прямо пов'язані з традиціями радянської адміністративної верхівки. Зауважимо, що основні складові образу партійного керівника 1970–1980-х рр. формувалися в чотирьох площинах: ідеальний образ, який створювала радянська пропаганда; гостро критичні відгуки про партійних працівників, що побутували серед дисидентів і правозахисників; образ номенклатурника в літературі, де засобами художньої творчості нерідко дуже влучно наголошено на моральних дилемах номенклатурників; і, нарешті, серед пересічних громадян, які сприймали партійних працівників, передусім, як представників влади, керуючись особистим досвідом, що формувався під час спроб вирішити особисті питання в кабінетах радянських чиновників. Відтак, часто в повсякденні партійним функціонерам було досить складно виправдати надії, які на них покладало суспільство, доводилося чимось жертвувати, виникала проблема вибору. Це змушувало їх розриватися між власними ідеями і переконаннями та суспільною думкою.

Дослідження даної проблеми і ґрунтовний аналіз партійно-державної номенклатури, як окремої соціально-професійної групи, не лише доповнить загальну картину пізнання радянського минулого, а й допоможе зрозуміти особливості політичного фіаско радянського партійного керівництва в Україні та формування її нової політичної еліти. З метою вивчення наукової проблеми залучено інструментарій соціальної історії, об'єктом якої в даному випадку стає повсякденна суспільно-політична і службова діяльність та організація всього комплексу життя

партійного працівника, а не винятково відносини в побуті. Важливо не просто проаналізувати діяльність партійних працівників, етапи їх партійної кар'єри, а й з'ясувати, що собою являла партійна номенклатура як окрема соціальна верства зі спеціальними пільгами та привілеями, з якими проблемами стикалися партійні працівники, які шукали шляхи їх розв'язання, як виглядали в очах співгромадян.

Метою дослідження є здійснення якомога повнішого аналізу партійної номенклатури 1970-х – початку 1980-х рр. у контексті суспільно-політичного життя в УРСР, з'ясування специфіки цієї окремої соціально-професійної групи, встановлення ступеня впливу на суспільство, простеження процесу формування образу партійного функціонера у тодішньому суспільстві. Необхідно з'ясувати систему цінностей радянського керівника, його розуміння громадянського обов'язку, патріотизму, співвідношення статутних приписів КПРС із загальноприйнятими в суспільстві нормами поведінки та моралі. На підставі спогадів українських дисидентів, творів художньої літератури і матеріалів усної історії, слід простежити процес формування образу партійного працівника серед опозиційно налаштованої до влади частини суспільства. з'ясувати ставлення населення до партійних працівників.

Виклад основного матеріалу. Складність дослідження полягає в існуванні досить стійкої полярності поглядів на дану проблему. Якщо радянські науковці безапеляційно підкреслювали провідну роль держави й партії у формуванні ідейних основ інтелігенції, то зарубіжна та сучасна історіографії найчастіше різко критикують виняткову роль держави і партії у творенні основ державного управління УРСР.

На сьогодні найповнішим дослідженням питання партійно-державний апарат СРСР та УРСР залишається монографія М. Восленського «Номенклатура: Господствующий клас Советского Союза» [27]. Ця праця носить описовий характер, відображає різні сторони номенклатури, включаючи її формування. Втім, поза увагою дослідження залишився процес становлення номенклатури в Україні та інших радянських республіках.

В українській історіографії теоретико-методологічне підґрунття для вивчення партійної номенклатури закладено у монографії М. Дорошка «Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917-1938 рр.)», яка хронологічно стосується більш раннього періоду, однак, містить чимало цінних напрацювань щодо формування і діяльності номенклатури та використання відповідного понятійного апарату [34].

Стан дослідження системи управління Радянської України, зокрема, особливості кадрової політики, в сучасній історіографії був узагальнений у відповідному розділі 5-томної «Історії державної служби в Україні» (автори – Г. Кривчик, С. Серьогін) [37]. Автори розглянули радянську систему управління на різних етапах її існування, приділивши значну увагу питанням кадрової політики та становищу номенклатури в умовах демократизації суспільства. На жаль, суттєвою прогалиною в історіографії все ще залишається відсутність комплексних досліджень керівництва УРСР.

Важливими для даного дослідження є наукові біографії представників партійно-радянської номенклатури: це праці Ю. І. Шаповала, І. Кураса, О. Бажана [48; 58; 23]. За допомогою методу колективної біографії можна створити персоніологічний портрет партійно-державних службовців у контексті загального розвитку суспільства та держави, відтворити структуру компартійного апарату. Використання біографістики на конкретних прикладах допомагає зрозуміти проблему поєднання особистого, суспільного та побутового в умовах життя партійних працівників.

В. С. Лозицький на основі великого масиву архівних документів розглянув історію функціонування Політбюро ЦК КПУ, його персональний склад та міжособистісні стосунки [43]. Н. Лаас простежила динаміку розвитку радянського суспільства, його соціальну стратифікацію та соціальні особливості радянської номенклатури в англійських дослідженнях різного періоду [40]. А. Вишневський представив процеси становлення та кар'єрного розвитку партійно-радянської еліти, пов'язавши їх з віковими категоріями, соціальним походженням, національною приналежністю [25]. В. П. Мохов досліджував партійно-державну номенклатуру СРСР 1950–1990-х рр. Автор торкнувся проблем регіоналізації та еволюції регіональних еліт, виокремив аспекти політико-інституційних змін, проаналізував проблеми еліт у радянському суспільстві [46].

Партійна еліта в західній історіографії стала предметом окремих досліджень. Так, Т. Рігбі зупинився на соціальних проблемах партійної верхівки [63]. Дослідник вичерпно охарактеризував демографічний і соціально-культурний склад партійної еліти на основі освітнього рівня, соціального складу, поділу між містом і селом, національних особливостей. Алекс Інкелес запропонував соціальну стратифікацію радянського суспільства [61]. В останні роки партійно-радянську еліту як окрему соціальну групу вивчають Еван Мавдслі, Стівен Вайт, Роджер Різ [60; 62].

В дослідженні були використані матеріали усної історії, які дозволяють оцінити суб'єктивне сприйняття людиною сучасних їй подій та процесів. Для інтерв'ювання було розроблено спеціальні програми, що містили по декілька блоків питань. Вибірка респондентів проводилася за двома програмами інтерв'ю: перша з них – це питальник для осіб, що мали прямий зв'язок із партією, були її членами, працювали на партійних посадах. Питальник для цієї групи респондентів складався з урахуванням специфіки партійної роботи.

Окрему групу респондентів склали звичайні громадяни, які на період 1970–1980-х рр. проживали на території УРСР та могли свідомо сприймати й розуміти події, що відбувалися навколо них. Питання для цієї групи починались із загальної пропозиції, наприклад, розповісти про партійно-радянську номенклатуру УРСР 1970–1980-х рр. Запитання цієї програми були спрямовані на виявлення того, як конструювався образ партійного керівника в суспільстві.

Мемуарні та публіцистичні твори, представлені широким спектром жанрових підвидів – спогадами, автобіографіями, хронікальними записами подій з коментарями, інтерв'ю тощо. Відповідно до специфіки роботи використані спогади, щоденники та листування можна поділити на групи: 1) наративи, створені самими

представниками номенклатурної еліти УРСР (Л. Брежнєвим, М. Горбачовим, В. Гаманом, Н. Зеньковичем, Я. Погребняком, П. Шелестом, О. Сергієнком та ін.) [28; 32; 36; 50]; 2) оповіді оточення партійних керівників УРСР або ж їх друзів, знайомих, родичів [38; 53; 59].

У дослідженні широко використовувались періодичні видання. Було опрацьовано випуски офіційних друкованих органів ЦК КПУ, Верховної Ради УРСР («Правда України», «Радянська Україна», «Комуніст», «Партийная жизнь», «Труд»), а також газети: «Правда», «Литературная газета», «Огонек» тощо.

Певну вагу для вивчення проблеми становлять і твори художньої літератури: роман П. Загребельного «Розгін», роман Д. Граніна «Картина», О. Гончара «Собор», М. Петренка «Лицарі пера і чарки», В. Барки «Жовтий князь», сатиричні вірші Б. Олійника.

Залучення широкого спектру джерел дозволило всебічно проаналізувати життя партійного працівника, створити загальну картину формування та функціонування партійного керівництва УРСР. Партійна номенклатура вивчається в контексті соціальної історії. Виділено аспекти формування соціокультурного типу радянського чиновництва своєрідного «класу» аристократії в радянській політичній системі, його привілеї, роль і місце в суспільстві періоду соціалістичної модернізації.

Одним із основних напрямів діяльності партії була кадрова політика, яка залишалася прерогативою перших осіб – Генеральних Секретарів ЦК КПУ. Водночас психологія партійної роботи будувалася за принципом повного контролю над усіма представниками партійних структур, тому в досліджуваний період поширеним став вислів: «Хто вміло підбирає кадри, той і командує парадом!» [28, с. 78]. Аксиомою партійної роботи стало гасло: «кадри вирішують все». Такі зміни вплинули на формування та діяльність партійного апарату, що почав функціонувати за новими правилами внутрішньопартійного життя, іншою тактикою, урізноманітнив роботу з кадрами. Було внесено корективи в роботу партійних осередків, розгалужено систему партійних структур, змінено сфери впливу та підпорядкування, створено нові підрозділи й міністерства, які наділено уточненими правами й обов'язками. Зміна функцій державного управління у брежнєвський період призвела до ускладнення ієрархії партійних посад, реорганізації посадових обов'язків у бік їх розширення чи звуження, врешті, до збільшення кількості працівників партапарату та державних службовців. Цей період характеризувався, з одного боку, формальною роботою з кадрами державного управління, а з іншого – тим, що кадри державної служби сформували певну закриту «касту», до якої було важко пробитися навіть талановитому управлінцю. Поряд з тим, правилами формувалася чітка ідеологічна лінія, спрямована на «виховання» партійців за певними приписами, у рамках суворої дисципліни та контролю.

Кар'єра партійних працівників стала не лише засобом здобуття вищих посад, отримання досвіду партійної роботи, а й часто перетворювалася на життєвий стимул, адже підіймаючись по «партійній драбині», керівник зосереджував у своїх руках чималу владу. Проте не всі високопосадовці свідомо прагнули зробити стрімку

партійну кар'єру, розуміючи, з чим доведеться стикатися, та іноді хоча із жалем, залишали попередні посади.

Соціальний аналіз партійних функціонерів є важливим дослідницьким інструментом для пізнання, розуміння та пояснення дій партійної еліти, стилю та методів роботи всієї, досить складно побудованої, партійної системи. Говорячи про базові цінності та ідеали, що ставилися перед майбутніми партійними працівниками, необхідно враховувати той факт, що основна частина тогочасного партійного керівництва старшого покоління складалася з осіб, вихованих на «сталінських ідеях». Їх світогляд був сформований у 20-х – 30-х рр. ХХ ст., коли вони стали свідками масових репресій і соціальних потрясінь, що не могло не вплинути на їхні погляди. Саме тому ці люди намагалися приводити за собою осіб, які найбільше відповідали її корпоративній етиці, тобто підкорялися, виконували накази й були дисциплінованими [39, с. 33-34]. Нерідко реалізувати себе в партійній кар'єрі могли особи, які не лише засвоїли «апаратні правила», а й навчилися застосовувати їх на практиці та знаходити в них певну позитивність.

Аналізуючи щоденну діяльність партійних працівників, потрібно зауважити, що багато залежало від особистих якостей керівника, принципів, які він закладав у підбір кадрів. Про позитивні риси деяких партійних керівників пам'ятають і до сьогодні. Відсутність досвіду партійної роботи не була перешкодою для праці в партійних органах. Чимало партпрацівників відзначали, що передумовою успіху була відданість роботі, а все інше можна було надолужити. Наприклад, О. С. Сергієнко (перший заступник голови Львівського облвиконкому) згадує, що за час партійної роботи він навчився працювати з документами, більш масштабно та логічно мислити, стисло і дохідливо викладати думки та ідеї на папері [50, с. 101-102]. За його ж визнанням, у Львівському обкомі панувала чітка дисципліна, висока організованість та безумовне виконання доручень керівників. Тогочасний перший секретар Львівського обкому партії В. С. Куцевол, за визначенням респондента, був інтелігентною, мудрою та ввічливою людиною і вимагав таких якостей від своїх підлеглих; прискіпливо ставився до кожного найдрібнішого завдання [17].

Часто, обіймаючи партійну посаду, номенклатурник щиро вірив, що саме йому вдасться запровадити нові принципи роботи, виправити недоліки, змінити ставлення партійних службовців до системи, а, можливо, і вплинути на діяльність системи. Проте на практиці подібні наміри виявлялися ілюзіями: сама система не дозволяла цього зробити, бо її норми та правила були побудовані на відчутті влади та ейфорії, яка виникала в результаті користування владою: «вона затягує, раз помиляєшся потім другий, третій, і ти звикаєш до того [...] спершу ти обманюєш «зادля доброго діла», однак, потім це стає звичкою, і ти розумієш, що простіше зробити чи сказати щось неправильне, не завдавати собі лишнього клопоту, а кому потрібна та правда, кому від того легше, ти ж і неправдою нікому не нашкодиш, а правда може негативно вплинути на власну оцінку?» [15].

Нерідко певні особи намагались отримати номенклатурні посади просто заради безбідного життя своєї родини. З цього приводу І. Г. Петровський (працював в секторі партійної статистики Жовківського райкому) згадує: «ти повертаєшся з

роботи додому, а вона [робота] біжить за тобою, бо то ще треба звіт переглянути. Так твій робочий день триває до другої чи третьої години ночі, а о шостій знову на роботу. Про яке виховання дітей можна говорити?! Часто ти повертаєшся так пізно, а ідеш так рано, що задумуєшся чи варте воно того... Недарма говорили, що добрий працівник живе не лише роботою, а й на роботі» [16].

Дотримуючись «апаратної гри», партпрацівник мусив виконувати вказівки згори, а робити при цьому все правильно, щоб всі керівники були задоволені було неможливо [18; 51, с. 91]. Подібна ситуація зумовили формування своєрідного «системного ефекту» – колективного «іммунітету» до реформ. Партійні працівники набули колективного досвіду конформізму, формалізму, навчилися лише імітувати бурхливу діяльність. Фактично, «актори-партпрацівники» нехтували ідейними вимогами і приймали ці правила, а водночас ще й їх удосконалювали. Найважливішими критеріями добору номенклатури стали не морально-етичні та професійні якості, а зв'язки та підтримка, дружні чи «земляцькі» відносини, потреба у «своїх» людях. Перевагу надавали, наприклад, колишнім комсомольським працівникам, які пройшли ази партійної школи та засвоїли всі писані та неписані правила поведінки, легше пристосовувались до партійного життя. Людині, яка теж прагнула щось досягти, однак не мала необхідних зв'язків, шлях «наверх» часто був закритим [9]. Серед «своїх» також формувалися сфери впливу і були привілейовані члени, відтак поширеним явищем стали хабарі за отримання посади. Неформальні відносини існували на всіх владних щаблях [21].

Однак не можна стверджувати, що еволюцію в бік нівелювання морально-етичних цінностей пройшли всі представники партійної номенклатури. Серед них зустрічалися й такі, хто не зміг пристосуватися до системи, надавши перевагу власному сумлінню [17; 18; 20]. У такому разі доводилося відмовлятися від партійної кар'єри та переходити на рядову роботу [8; 13]. Взагалі, відносини між партійними працівниками різного рівня часто формувались по лінії підпорядкування – керівництва. Кар'єрний ріст працівників нижчого рівня залежав від їх «патронів». Найпоширенішим способом просування «нагору» було входження до «команди», тобто вступ у клієнтарні відносини [22].

Цікаво подивитися на партійну номенклатуру і з точки зору пересічних громадян. Безумовно, образ партійного працівника конструювався суб'єктивно і в усіх випадках відображав обидві задіяні сторони. Частиною дослідження стало вивчення лінії стику партпрацівників і звичайних громадян у повсякденному житті. Поставимо питання, що очікували звичайні люди від чиновників, які фактично «керували» їх життям?

У той час люди звертали увагу на моральні якості партійного керівника. Серед них: чесність, справедливість, скромність, комунікабельність, простота, вміння встановлювати контакт з людьми і працювати з ними, а також особиста порядність, уважність у роботі, знання справи, турбота про людей [2; 3; 7; 9; 14; 18]. Респонденти згадували, що партійні працівники користувалися авторитетом, однак, лише в тих випадках, коли були компетентними у своїй справі, діловими,

освіченими, цілеспрямованими, грамотними, ерудованими, намагалися працювати задля населення та допомагати йому [1].

Поряд із ідеальним набором ділових якостей номенклатурників респонденти відзначали, що між ними та керівниками існує глибока «прірва», відтак звичайні жителі можуть лише говорити про всі ті пільги та привілеї, що мають вони («вищі чини»)[12; 18; 20] і чого так бракує звичайному населенню. Жителі тодішньої УРСР часто згадують про тогочасних керівників із насмішкою; вони сприймали ці привілеї як частину професійної діяльності, пов'язану зі специфічним родом занять, хоча й нарікали «чому їм все, а нам нічого?» [18].

Система пільг і привілеїв забезпечувала партійному апарату монополію на владу, однак, не могла гарантувати підтримки громадян. Несправедливий характер розподілу матеріальних благ перекреслював усю партійну доктрину рівності. Керівництво КППС та КПУ, яке постійно твердило про наміри побудувати справедливе суспільство, насправді створило замкнений світ для «обраних», що сприяло остаточному перетворенню партноменклатури в окремий прошарок населення. «Мій дід, звичайний столяр, твердив, май на увазі – це нова буржуазія. Для нього [діда] повноваження партійних чиновників і їх образ завжди асоціювались з певними привілеями» [10].

Про номенклатуру респонденти найчастіше згадували як про «закриту касту», яка не любила публічності. Коли звичайний громадянин хотів отримати земельну ділянку в районі, де знаходилися будинки партійних представників, йому не тільки не давали цього зробити, але й починали перевіряти його, закидаючи йому, що він «шпійон», чи «диверсант» [17]: «Навіть «коли в тебе вже була земельна ділянка десь поблизу номенклатурних, то від вас не лише вимагатимуть знести дачу, навіть якщо вона нікому не заважає, вас ще й зроблять винуватим, якщо ж вимагатимуть знести, наприклад другий поверх дачі, бо він нібито завдає шкоди природі, а ви цього не виконаєте, під приводом «рятування» природи, державні служби самі знесуть весь будинок, бо хоча і нікому він не заважає, однак, «не дозволено» [16].

Багато інтерв'юєрів зауважили, що номенклатурники відзначалися турботою про своє здоров'я: адже вважали, що дуже виснажуються на роботі, а якщо сказати партійному працівнику, що він непогано виглядає, то можна було почути сумну відповідь: «зовнішність оманлива» [6; 12; 14; 16; 19]. Для партійних керівників створювалися спеціальні лікарні, а обладнання замовлялося з-за кордону разом із ліками (на вітчизняну техніку та препарати партійні лідери не покладалися) [2].

Специфічно відгукуються про номенклатуру УРСР співробітники будинків відпочинку для партійних працівників. Саме в цих місцях номенклатурники знаходилися серед «своїх». Тут вони «надолужували згаяне», переставали зображувати вірних чоловіків та жінок, знаючи, що це не матиме жодних наслідків [4]. Самі ж партійні працівники згадували, що їх життя під час відпустки було настільки насиченим, що відразу хотілося писати романи [17].

Респонденти згадують і про так звані «окремі пільги»: чорні «Волги», спецзамовлення залізничних та авіаквитків, поза величезними чергами, окремі зали очікування в аеропортах, окремі вагони першого класу та літаки [5].

Саме матеріали опитувань відкривають площину для конструювання образу партійних представників, дозволяють респондентам висловити власні судження, сформулювати ставлення до партійців, показати рівень довіри чи незадоволення діяльністю партійних кадрів, а часто, навіть поміркувати над «ідеальним» образом партійного керівника.

Доповнюють дослідження образу партійного працівника спогади українських дисидентів і правозахисників. Українська опозиція звинувачувала партноменклатуру в аморальності, надмірному зосередженні влади, стверджуючи, що її діяльність зорієнтована лише на виконання соціального замовлення, «вони сліпо виконують, те, що їм нав'язують, і вже забули, як-то думати самим, самим приймати рішення» [44, с. 61-62; 129-134; 33, с. 70; 55, с. 20; 56, с. 166; 56, с. 55]. Дисиденти змальовували «чорну» сторону дій партійних працівників, показували соціально-політичні проблеми, викликані їх діями, значну увагу надавали прорахункам партійної інтелігенції, яку звинувачували в несерйозному ставленні до національного питання, приниженні національної гідності українців [29, с. 39-40; 42, с. 99]. Так, Святослав Галицький у творі «Кличу живих» у діях партійних працівників бачив лише терор проти українського народу, говорив, що партійна інтелігенція «душить» народ своїми правилами та нікому не потрібними приписами, «заставляє народ іти на смерть, на вічну погибель» [42, с. 99]. В. Мороз у своїх роботах характеризував номенклатурників так: «обмежені, вузькі, неосвічені, без будь-якого досвіду у справі пропаганди, ви, маленькі люди і самі не розумієте до чого прагнете, куди ведете народ» [45, с. 121-125]. Д. Павличко твердив, що всі номенклатурні чини втікали від свого громадського обов'язку: «тікають з лінощів, тікають з страху і по сліпоті, вони самі себе обдурюють, заспокоюючи [...] вони так захоплені в парадокси, що і не помічають ярма на своїй шії, а джерелом того виступають страх і втома від того, чого не розуміють, від тих до кого не належать» [45, с. 100-101].

Наступну модель образу партійного працівника можемо конструювати на підставі відомостей та образів із художніх творів, що звичайно, часто залежало від суб'єктивного досвіду автора й безперечно включало частку художньої фантазії. Автори більшості літературних творів, вибраних для аналізу, добре розуміли позиції й особливості партійної роботи, бо нерідко самі тісно з нею були пов'язані, писали «за радянським зразком», вивчали марксизм, однак, трактували радянську дійсність по-іншому. Особлива гострота та критика радянської системи в художніх творах також залежали від особистої мужності авторів. Вони зображали вищих партійних чиновників як «слухняних рабів системи», маленьких гвинтиків, яких можна легко викинути, замінити іншими, показували їхню духовну та моральну деградацію в процесі просування по партійних щаблях [24, с. 128; 34]. Діяльність партійної номенклатури письменники часто зображували сатирично, проте, у центрі ставили проблеми людської гідності, порядності, професійної етики, показували номенклатурну бундючність, службову непорядність та збайдужіння до основ суспільного життя [49]. Висміювали автори й кар'єристів-балакунів, підлабузників, які добилися портфелів не за знання й уміння, а за «номенклатурними даними», дбали не про колектив, не про справу, а про власне виживання, щоб «дотримуватись

лінії партії», це була відверта показуха, а не робота [47, 49]. Водночас письменники звертали увагу й на те, що партійні працівники страждали від подвійної моралі. Змалювання їхніх портретів часто не мало ані негативних, ані позитивних рис, не належало ані поганій, ані слабкій людині, це образ порожньої людини: без душі, без болю та сумнівів у серці, людини, дуже схожої на робота [24, с. 99-115].

Одним із перших виступив проти радянської тоталітарної системи в Україні О. Гончар із твором «Собор». У романі порушувалася низка актуальних, вельми неприємних для компартійного апарату проблем. За його твердженням, епоху облуди й лицемірства відстоювали люди, які сіяли зерна бездуховності, виховані тоталітарною системою. Прикладом духовної деградації представників районної влади став образ Володьки Лободи – типовий носій теорії кар'єризму: «Що поганого, коли працівник прагне здорової кар'єри? Хіба ж не стимул, особливо для нашого брата-низовика? Чому тільки з трибун та в звірячих байках викривати зло? Треба брати владу і карати його» [30, с. 81]. Володька Лобода став «висуванцем» не завдяки здоровій конкуренції, а лише завдяки кар'єристським здібностям – інших у нього просто не було. Його найвища мета – «працювати в тому високому головному будинку, де кроки твої гаснуть у килимах» [31, с. 312].

Важливим джерелом для дослідження партійно-радянської номенклатури є художні твори П. Загребельного, наприклад, його роман «Розгін», у центрі якого – дилеми радянського наукового світу [35]. Автор протиставив два образи, два різних шляхи в науку. Представник першого – академік Карналь, талановитий учений-кібернетик, який пройшов шлях до високої посади, зберігши моральні цінності, винесені ще з рідного дому в селі [26]. Другий – Кучмієнко – посередній учений, який полишив науку заради партійної кар'єри, навчився пристосовуватися і відігравати роль «завжди потрібного». Кучмієнко – це персонаж, якого автор характеризує більше з соціологічного погляду, ніж із психологічного, сліпо довіряє суспільній ідеології, підпорядковується законам типового суспільства, яке перебуває на межі деградації. Однак це досить оригінальна постать, так би мовити «не протилежний полюс головного героя, це особистість, що живе поряд з ним, що впливала на нього» [26, с. 8].

Відтак, очевидним є твердження, що кожний автор відображав суб'єктивний образ партійного працівника, який не можна сприймати як типовий, оскільки він залежав від багатьох індивідуальних обставин і життєвих переживань. Однак такі образи дозволяють побачити картину тогочасного життя очима людей, що належали до високоінтелектуальної і творчої еліти суспільства.

Таким чином, ідейна система, у рамках якої мали формуватися та діяти партійні працівники, передбачала сувору регламентацію не лише суспільних, світоглядних, а й моральних норм. На практиці в суспільстві була сформована подвійна мораль: партійні працівники, виконуючи вказівки згори, часто не могли поєднувати ідеї партії з власними, відтак, переставали вірити в будівництво комуністичного раю та суспільства «загальної справедливості», натомість знали й розуміли, на які компроміси з власною совістю доводиться йти для успішного просування шляхами партійної кар'єри. Відтак конструювання образу партійного функціонера впливало

з життєвих реалій тогочасного суспільства, будувалося навколо подій і явищ, що мали безпосереднє відношення до номенклатури.

Висновки. Отже, у партійних коридорах був створений штучно ідеальний образ компартійного функціонера, що включав такі якості: компетентність, демократизм, чесність, принципова «правильність». Наступна проекція уявлень була сформована під впливом поглядів дисидентів, що «наділяли» компартійних функціонерів таким якостями: хабарники, крикуни гордовиті, маленькі люди, які не розуміють до чого прагнуть. Ще одна проекція виникла під впливом письменників, що моделювали суб'єктивний образ, якому властиві негативні характеристики: фальшивість, жадоба влади, проте часто піднімаються й проблеми внутрішніх дилем партійних службовців, проблеми вибору та підпорядкування системі. Певну рівновагу у даній моделі образу створюють фахові історичні дослідження та архівні джерела, доступ до яких вже зараз відкритий.

На підставі матеріалів інтерв'ю можемо твердити, що у громадській думці образ партійних керівників конструювався на підставі того, що можна було дізнатися з газет, журналів, анекдотів (до речі, саме анекдоти стали фактично можливістю виразити громадську думку публічно, а також відтворити події повсякденності використовуючи фольклор та інформацію безпосередніх учасників подій чи спостерігачів) чи розповідей інших громадян. Партійні чини всіляко уникали публічності і вміли приховувати своє життя від решти суспільства. Головну роль в оціночних судженнях грав особистий досвід після «зіткнення» з партійними працівниками, від ставлення функціонерів, навіть найнижчого рівня, до громадян, відомих прикладів суспільно-корисної діяльності чиновників. Подання жителів про партійних працівників не носили конфронтаційний характер і відзначалися прагненням зрозуміти їх людські мотиви і якості. Певна напруга простежується в оцінці пільг і привілеїв партійної номенклатури, яких була позбавлена інша частина суспільства. На базі особистого досвіду деякі респонденти описували або занадто «ідеальний», або, навпаки, занадто критичний образ партійного працівника.

Відтак, дослідження партійних працівників в УРСР періоду 1970 – початку 1980-х рр. включає в себе такі основні складові: матеріали архівних джерел, що в основному репрезентували кількісний та якісний склад партійної номенклатури та створили узагальнений «принципово правильного» партійного працівника із «бездоганними» анкетними даними; матеріали усної історії реконструюють інші уявлення про привілейовану верству суспільства, виходячи з того, що можна було довідатись з газет, журналів, розповідей інших осіб, а часто, навіть анекдотів, адже партпрацівники вміло приховували приватне життя, відділяючись від решти суспільства та творячи окрему «замкнену» групу. Інше бачення щоденної партійної роботи розкривають твори українських дисидентів та правозахисників та художні твори. Українські опозиціонери в основному критикували тодішній режим та вимагали якісно іншого керівника пов'язуючи всі державні біди саме з партійними функціонерами. У художніх творах автори найбільш гостро критикують партпрацівників, проте презентують також емоційні та психологічні проблеми вибору та підпорядкування.

Список літератури: 1. *Інтерв'ю з Балицькою А. В.*, 1937 р. н. записане в м. Червоноград Сокальського району Львівської обл. 18. 09. 2011 р. 2. *Інтерв'ю з Булат М. І.*, 1939 р. н., записане в м. Івано-Франківськ, 11. 10. 2011 р. 3. *Інтерв'ю з Гікало М. М.*, 1940 р. н., записане у м. Луцьк Волинської області 07. 07. 2011 р. 4. *Інтерв'ю з Демченко М. М.*, 1947 р. н., записане у м. Львові 30. 08. 2011. 5. *Інтерв'ю з Загоруйко А. М.*, 1950 р. н., записане у с. Підгірці, Бродівського р-ну, Львівської області 08. 02. 2011 р. 6. *Інтерв'ю з Зайчевою І. Ф.* 1945 р. н., записане у м. Луцьк Волинської області 07. 07. 2011 р. 7. *Інтерв'ю з Кобрином В. С.*, 1945 р. н., записане у м. Львові 17. 03. 2011 р. 8. *Інтерв'ю з Кондратюком К. К.* 1944 р. н., записане у м. Львові 02. 04. 2012 р. 9. *Інтерв'ю з Куцином П. П.*, 1927 р. н., записане в с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну Львівської обл. 21. 02. 2012 р. 10. *Інтерв'ю з Луцьким О. І.* 1955 р. н., записане у м. Львів 02. 04. 2013р. 11. *Інтерв'ю з Майнич В. П.*, 1929 р. н., записане у м. Львові 18. 03. 201 р. 12. *Інтерв'ю з Мухом І. С.*, 1949 р. н., записане в с. Бутини, Сокальського р-ну Львівської обл. 09. 05. 2011 р. 13. *Інтерв'ю з Назаренком С. П.*, 1951 р. н., записане у м. Тернополі 04. 09. 2011 р. 14. *Інтерв'ю з Панкевич Р. Р.*, 1949 р. н., записане у м. Великі Мости Сокальського р-ну Львівської обл. 19. 02. 2011 р. 15. *Інтерв'ю з Петлярем Г. Ю.*, 1948 р. н., записане у м. Львові 27. 03. 2012 р. 16. *Інтерв'ю з Петровським І. Г.*, 1942 р. н., записане у м. Рава-Руська, Жовківського р-ну, Львівської обл., 23. 02. 2012 р. 17. *Інтерв'ю з Сергієнком О. І.*, 1929 р. н., записане у м. Львові, 28. 03. 2012р. 18. *Інтерв'ю з Сумик А. П.* 1947 р. н., записане у с. Словіта, Золочівського району, Львівської області 11. 02. 2011 р. 19. *Інтерв'ю з Цибулько М. В.*, 1952 р. н., записане в с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну Львівської обл., 20. 02. 2012 р. 20. *Інтерв'ю з Шелен М. М.* 1950 р. н., записане у м. Львові 18. 03. 2011 р. 21. *ДАЛО*. – Ф. 3. – Оп. 19. – Спр. 50. – Арк. 80-87 (Довідка про розгляд справ партійних членів Львівського обкому партії за 1971 р.). 22. *ДАЛО*. – Ф. 3. – Оп. 19. – Спр. 172. – Арк. 43 (Листи, заяви, скарги робітників про неправильні дії, зловживання службовим становищем керівних партійних, радянських, профспілкових органів та справки про результати їх розгляду). 23. *Бажан О. П.* Шелест: вигнання з політичного Олімпу / *О. П. Бажан* // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип. 36. – С. 327-340. 24. *Барка В.* Жовтий князь / *В. Барка* – Харків: Веста:Видавництво «Ранок», 2005. – 316 с. 25. *Вишне夫斯基 А.* Вышая элита РКП (б) – ВКП (б) – КПСС (1917–1989): Немного статистики / *А. Вишне夫斯基* // Население и общество. – 1997. – № 21, сентябрь. – С. 38-44. 26. *Волинський К.* Знайомство з Петром Карналем. Нотатки на полях роману П. Загребельного «Розгін» / *К. Волинський* // Дніпро. – 1976. - № 10. – С. 8-9. 27. *Восленский М. С.* Номенклатура: Господствующий клас Советского союза / *М. С. Восленський* – Москва, 1991. – 624 с. 28. *Гаман В. В.* В коридорах ЦК. Дещо із записників 1968–1972 та пізніших доповнень / *В. В. Гаман* – Київ, 1997. – 405 с. 29. *Гель І.* Грані культури / *І Гель* – Львів, 1993. – 216 с. 30. *Гончар О.* Собор / *О. Гончар* – Київ: Веселка, 1992. – 286 с. 31. *Гончар О.* Щоденники / *О. Гончар* – Київ: Веселка, 2004. – Т. 3. – 607 с. 32. *Горбачев М.* Неоконченая история. Три цвета времени. Беседы М. С. Горбачева с политологом Б. Ф. Славиним / *М. Горбачев* – Москва: Международные отношения, 2005. – 232 с. 33. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? / *І. Дзюба* – Мюнхен: Сучасність, 1968. – 262 с. 34. *Дорошко М. С.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.): Монографія / *М. С. Дорошко* – К.:Ніка-Центр, 2008. – 368 с. 35. *Загребельний П. А.* Розгін / *П. А. Загребельний* – Київ: Видавництво художньої л-ри «Дніпро», 1984. – 550 с. 36. *Зенькович М. А.* Была такая страна... Очень личная книга / *М. А. Зенькович* – Москва, 2004. – 495 с. 37. Історія державної служби в Україні: У 5 т. / *Відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол. С. В. Кульчицький* (кер. авт. кол.) / Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. – Київ: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – 512 с. 38. *Карпінська П. О.* Син землі Прикарпатської. Спогади про Юліана Карпінського / За заг. ред. *О. Католи*. – Львів: ЛОГОС, 2006. – 270 с. 39. *Коржухина Т. П., Фигатнер Ю. Ю.* Советская номенклатура: становление, механизмы действия / *Т. П. Коржухина, Ю. Ю. Фигатнер* // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 25-38. 40. *Лаас Н.* Соціальна стратифікація радянського суспільства: концептуальні пошуки в англомовній історіографії др. пол.ХХ – поч. ХХІ ст. / *Н. Лаас* // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 14. – С. 104-116. 41. *Леденева А. В.* Личные связи и неформальные сообщества:

трансформація блат в постсоветском обществе / *А. В. Леденева* // Мир России. – 1997. – № 2. – С. 37-48. **42.** *Литвин Ю.* Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи, квітень 1979 р. / *Ю. Литвин* // Сучасність. – 1979. – № 10. – С. 98-104. **43.** *Лозицький В. С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 – 1991). / *В. С. Лозицький* – Київ, 2005. – 368 с. **44.** *Лук'яненко Л.* Сповідь у камері смертника. / *Л. Лук'яненко* – Київ: Нора-Друк, 2005. – 136 с. **45.** *Мороз В.* Есеї, статті, документи / *В. Мороз* – Мюнхен, 1975. – 288 с. **46.** *Мохов В. П.* Эволюция региональной политической элиты России. 1950–1990 / *В. П. Мохов* – Пермь: ПГТУ, 1998. – 256 с. **47.** *Петренко М.* Лицарі пера і чарки / *М. Петренко* – Львів: СПОЛОМ, 2000. – 192 с. **48.** *Про минуле – заради майбутнього* / Під ред. *І. Ф. Кураса; упор. Ю. І. Шаповал.* – Київ: Вид. при Київському державному університеті, 1989. – 408 с. **49.** *С. Олійник:* поет на тлі епохи. Електронний ресурс. - Режим доступу: з <http://pilipyurik.com> – Дата звернення 12. 03. 2011 р. **50.** *Сергієнко О. І.* Сповідуюсь життям своїм / *О. І. Сергієнко* – Львів: ЛОГОС, 2009. – 305 с. **51.** *Траверсе О.* Політичне лідерство як складова рушійних сил політичного розвитку / *О. Траверсе* // Політичний менеджмент. – 2007. – Спец. вип. – С. 88-96. **52.** *Трянова Г.* Жизнь и созидание. Документальна повість / *За ред. Б. Кушніра, Л. Кудрявської.* – Ужгород: Карпати, 2009. – 381 с. **53.** *Турченко Ф.* Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасне в документах та свідчення учасників подій) / *Ф. Турченко* – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – 386 с. **54.** *Чорновол В.* Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців») / *В. Чорновол* – Львів, 1991. – 157 с. **55.** *Чорновол В.* Правосуддя чи рецидиви терору / *Чорновол В.* Твори: У 10 т. – Київ, 2003. – Т. 2. – С. 166. **56.** *Чорновол В.* Я нічого у вас не прошу / *В. Чорновол* – Торонто, 1968. – 240 с. **57.** *Чура В.* Номенклатура Львівської обласної партійної організації КПУ як чинник наростання суспільного антагонізму наприкінці 80-х рр. ХХ ст. / *В. Чура* // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – С. 166-169. **58.** *Шаповал Ю. І.* Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ ст. / *Ю. І. Шаповал* // Петро Шелест «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – Київ, 2003. **59.** *Шелудько В.* Леонид Брежнев в воспоминаниях, размышлениях, суждениях / *В. Шелудько* – Ростов на Дону, 1998. – 384 с. **60.** *Carley M.* [Review of] *Roger R. Reese. Red commanders: A social history of the Soviet army officer corps, 1918–1991* / *M. Carley, Roger R. Reese* Lawrence: University Press of Kansas, 2005. XIII, 315 p. // *Europe-Asia Studies.* – 2006. – Vol. 58, no. 3. – P. 470–472. **61.** *Inkeles A.* Social change in Soviet Russia / *A. Inkeles* – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968. – P. 151–152. **62.** *Mawdsley E; White S.* The Soviet elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and its members, 1917–1991 / *E. Mawdsley; S. White* – New York: Oxford University Press, 2000. **63.** *Rigby T. H.* Communist party membership in the USSR, 1917–1967 / *T. H. Rigby* – Princeton: Princeton University Press, 1968.

Bibliography (transliterated): **1.** *Interv'yu z Baly'cz'koyu A. V.,* 1937 r. n. zapy'sane v m. Chervonograd Sokal's'kogo rajonu L'vivs'koyi obl. 18. 09. 2011 r. **2.** *Interv'yu z Bulat M. I.,* 1939 r. n., zapy'sane v m. Ivano-Frankivs'k, 11. 10. 2011 r. **3.** *Interv'yu z Gikalo M. M.,* 1940 r. n., zapy'sane u m. Lucz'k Voly'ns'koyi oblasti 07. 07. 2011 r. **4.** *Interv'yu z Demchenko M. M.,* 1947 r. n., zapy'sane u m. L'vovi 30. 08. 2011. **5.** *Interv'yu z Zagorujko A. M.,* 1950 r. n., zapy'sane u s. Pidgirci, Brodivs'kogo r-nu, L'vivs'koyi oblasti 08. 02. 2011 r. **6.** *Interv'yu z Zajchevoyu I. F.* 1945 r. n., zapy'sane u m. Lucz'k Voly'ns'koyi oblasti 07. 07. 2011 r. **7.** *Interv'yu z Kobry'nom V. S.,* 1945 r. n., zapy'sane u m. L'vovi 17. 03. 2011 r. **8.** *Interv'yu z Kondratyukom K. K.* 1944 r. n., zapy'sane u m. L'vovi 02. 04. 2012 r. **9.** *Interv'yu z Kucu'nom P. P.,* 1927 r. n., zapy'sane v s. Zy'mna Voda Pustomy'tivs'kogo r-nu L'vivs'koyi obl. 21. 02. 2012 r. **10.** *Interv'yu z Lucz'ky'm O. I.* 1955 r. n., zapy'sane u m. L'viv 02. 04. 2013 r. **11.** *Interv'yu z Majny'ch V. P.,* 1929 r. n., zapy'sane u m. L'vovi 18. 03. 2011 r. **12.** *Interv'yu z Muxoyu I. S.,* 1949 r. n., zapy'sane v s. Buty'ny', Sokal's'kogo r-nu L'vivs'koyi obl. 09. 05. 2011 r. **13.** *Interv'yu z Nazarenkom S. P.,* 1951 r. n., zapy'sane u m. Ternopoli 04. 09. 2011 r. **14.** *Interv'yu z Pankey'ch R. R.,* 1949 r. n., zapy'sane u m. Vely'ki Mosty' Sokal's'kogo r-nu L'vivs'koyi obl. 19. 02. 2011 r. **15.** *Interv'yu z Petlyarem G. Yu.,* 1948 r. n., zapy'sane u m. L'vovi 27. 03. 2012 r. **16.** *Interv'yu z Petrovs'ky'm I. G.,*

1942 r. n., zapy'sane u m. Rava-Rus'ka, Zhovkivs'kogo r-nu, L'vivs'koyi obl., 23. 02. 2012 r. **17.** *Interv'yu z Sergiyenkom O. I.*, 1929 r. n., zapy'sane u m. L'vovi, 28. 03. 2012 r. **18.** *Interv'yu z Sumy'k A. P.* 1947 r. n., zapy'sane u s. Slovita, Zolochivs'kogo rajonu, L'vivs'koyi oblasti 11. 02. 2011 r. **19.** *Interv'yu z Cy'bul'ko M. V.*, 1952 r. n., zapy'sane v s. Zy'mna Voda Pustomy'tivs'kogo r-nu L'vivs'koyi obl., 20. 02. 2012 r. **20.** *Interv'yu z Shelep M. M.* 1950 r. n., zapy'sane u m. L'vovi 18. 03. 2011 r. **21.** *DALO.* – F. 3. – Op. 19. – Spr. 50. – Ark. 80 - 87 (Dovidka pro rozglyad sprav partijny'x chleniv L'vivs'kogo obkomu partiyi za 1971 r.). **22.** *DALO.* – F. 3. – Op. 19. – Spr. 172. – Ark. 43 (Ly'sty', zayavy', skargy' robitny'kiv pro nepravyl'ni diyi, zlovzhy'vannya sluzhbovy'm stanovy'shem kerivny'x partijny'x, radyans'ky'x, profspilkovy'x organiv ta spravky' pro rezul'taty' yix rozglyadu). **23.** *Bazhan O. P.* Shelest: vy'gnannya z polity'chnogo Olimpu. Istoriya Ukrayiny': malovidomi imena, podiyi, fakty'. – Vy'p. 36. – p. 327 - 340. **24.** *Barka V.* Zhovty'j knyaz'. – Kharkiv: Vesta: Vy'davny'cztvo «Ranok», 2005. – 316 p. **25.** *Vishnevskij A.* Vyshaja jelita RKP (b) – VKP (b) – KPSS (1917–1989): Nemnogo statistiki. Naselenie i obshhestvo. – 1997. – No 21, sentjabr'. – p. 38-44. **26.** *Voly'ns'ky'j K.* Znajomstvo z Petrom Karnalem. Notatky' na polyax romanu P. Zagrebel'nogo «Rozgin». Dnipro. – 1976. – No 10. – p. 8-9. **27.** *Voslenskij M. S.* Nomenklatura: Gospodstvujushhij klas Sovetskogo sojuza. – Moscow, 1991. – 624 p. **28.** *Gaman V. V.* V kory'dorax CzK. Deshho iz zapy'sny'kiv 1968–1972 ta piznishy'x dopovnen. – Kyiv, 1997. – 405 p. **29.** *Gel' I.* Grani kul'tury. – Lviv, 1993. – 216 p. **30.** *Gonchar O.* Sobor. – Kyiv: Veselka, 1992. – 286 p. **31.** *Gonchar O.* Shhodenny'ky'. – Kyiv: Veselka, 2004. – T. 3. – 607 p. **32.** *Gorbachev M.* Neokonchennaja istorija. Tri cveta vremeni. Besedy M. S. Gorbacheva s politologom B. F. Slavynym – Moscow: Mezhdunarodnye otnoshenija, 2005. – 232 p. **33.** *Dzyuba I.* Internacionalizm chy' rusy'fikaciya? – Myunxen: Suchasnist', 1968. – 262 p. **34.** *Doroshko M. S.* Nomenklatura: kerivna verxivka Radyans'koyi Ukrayiny' (1917–1938 rr.). – Kyiv: Nika-Centr, 2008. – 368 p. **35.** *Zagrebel'ny'j P. A.* Rozgin. – Kyiv: Vy'davny'cztvo xudozhn'oyi l-ry' «Dnipro», 1984. – 550 p. **36.** *Zen'kovich M. A.* Byla takaja strana... Ochen' lichnaja kniga. – Moscow, 2004. – 495 p. **37.** *Istoriya derzhavnoyi sluzhby' v Ukrayini: U 5 t. / Vidp. red. T. V. Motrenko, V. A. Smolij; redkol. S. V. Kul'chy'cz'ky'j. Golov. upr. derzh. sluzhby' Ukrayiny'; In-t istoriyi NAN Ukrayiny'.* – Kyiv: Nika-Centr, 2009. – T. 2. – 512 p. **38.** *Karpins'ka P. O.* Sy'n zemli Pry'karpats'koyi. Spogady' pro Yuliana Karpins'kogo. – Lviv: LOGOS, 2006. – 270 p. **39.** *Korzhihina T. P., Figatner J. J.* Sovetskaja nomenklatura: stanovlenie, mehanizmy dejstvija. Voprosy istorii. – 1993. – No 7. – p. 25 - 38. **40.** *Laas N.* Social'na straty'fikaciya radyans'kogo suspil'stva: konceptual'ni poshuky' v anglomovnij istoriografiji dr. pol.XX – poch. XXI st. Ukrayina XX st.: kul'tura, ideologiya, polity'ka. – Vyp. 14. – p. 104-116. **41.** *Ledeneva A. V.* Lichnye svjazi i neformal'nye soobshhestva: transformacija blata v postsovetskom obshhestve. Mir Rossii. – 1997. – No 2. – p. 37 - 48. **42.** *Lytvyn Y.* Pravoza'ny'j rux na Ukrayini, jogo zasady' ta perspekty'vy', kviten' 1979 r. Suchasnist'. – 1979. – No 10. – p. 98 - 104. **43.** *Lozyczkyj V. S.* Politbyuro CzK Kompartiyi Ukrayiny': istoriya, osoby', stosunky' (1918 – 1991). – Kyiv, 2005. – 368 p. **44.** *Luk'yanenko L.* Spovid' u kameri smertny'ka. – Kyiv: Nora-Druk, 2005. – 136 p. **45.** *Moroz V.* Eseyi, statyi, dokumenty. – Myunxen, 1975. – 288 p. **46.** *Mohov V. P.* Jevoljucija regional'noj politicheskoy elity Rosii. 1950–1990. – Perm: PGU, 1998. – 256 p. **47.** *Petrenko M.* Ly'czari pera i charky. – Lviv: SPOLOM, 2000. – 192 p. **48.** *Pro my'nule – zarady' majbutn'ogo / Pid red. I. F. Kurasa; upor. Y. I. Shapoval.* – Kyiv: Vyd. pry Ky'yivs'komu derzhavnomu universy'teti, 1989. – 408 p. **49.** *Olijnyk S.* Poet na tli epoxy. Elektronny'j resurs. Rezhy'm dostupu: z <http://pilipyurik.com> – Data zvernennya 12. 03. 2011 r. **50.** *Sergiyenko O. I.* Spoviduyus' zhy'ttyam svoym. – Lviv: LOGOS, 2009. – 305 p. **51.** *Traverse O.* Polity'chne liderstvo yak skladova rushijny'x syl' polity'chnogo rozvy'tku. Polity'chny'j menedzhment. – 2007. – Specz. vyp. – p. 88-96. **52.** *Trjanova G.* Zhizn' i sozidanie. Dokumental'na povist. – Uzhgorod: Karpati, 2009. – 381 p. **53.** *Turchenko F.* Zaporizhzhya na shlyaxu do sebe... (My'nule i suchasne v dokumentax ta svidchennya uchasny'kiv podij). – Zaporizhzhya: Prosvita, 2009. – 386 p. **54.** *Chornovol V.* Ly'xo z rozumu (Portrety' dvadcyaty' «zlochy'nciv»). – Lviv, 1991. – 157 p. **55.** *Chornovol V.* Pravosuddya chy' recy'dy'vy' teroru. Tvory': U 10 t. – Kyiv, 2003. – T. 2. – p. 166. **56.** *Chornovol V.* Ya nichogo u vas ne proshu. – Toronto, 1968. – 240 p. **57.** *Chura V.* Nomenklatura L'vivs'koyi oblasnoyi partijnoyi organizaciyi KPU yak chy'nny'k narostannya suspil'nogo

antagonizmu napry`kinci 80-x rr. XX st. Naukovi zapy`sky` Ternopil`s`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu im. V. Gnatyuka. – Ternopil`: Vy`d-vo TNPU im. V. Gnatyuka, 2009. – Vy`p. Z. – p. 166-169. **58.** *Shapoval Y. I.* Petro Shelest u konteksti polity`chnoyi istoriyi Ukrayiny` XX st. Petro Shelest «Spravzhnij sud istoriyi shhe poperedu». Spogady`, shhodenny`ky`, dokumenty`, materialy`. – Kyiv, 2003. **59.** *Shelud'ko V.* Leonid Brezhnev v vospominanjah, razmyshlenijah, suzhdenijah. – Rostov na Donu, 1998. – 384 p. **60.** *Carley M.* [Review of] Roger R. Reese. Red commanders: A social history of the Soviet army officer corps, 1918–1991. University Press of Kansas, 2005. XIII, 315 p. Europe-Asia Studies. – 2006. – Vol. 58, no. 3. – P. 470–472. **61.** *Inkeles A.* Social change in Soviet Russia. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968. – P. 151–152. **62.** *Mawdsley E;* White S. The Soviet elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and its members, 1917–1991. – New York: Oxford University Press, 2000. **63.** *Rigby T. H.* Communist party membership in the USSR, 1917–1967. – Princeton: Princeton University Press, 1968.